

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

УДК 314.145:316.334.55(477)

Тетяна Гоголь *

**ДЕМОГРАФІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ
У КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ**

У статті розкрито визначення сучасних тенденцій і пріоритетних напрямів державного регулювання демографічного розвитку сільських поселень України в контексті суспільно-трансформаційних процесів. Визначено необхідність системного розгляду оцінки впливу основних факторів на демографічний потенціал у сільських поселеннях та формування державної політики, механізмів та інструментів її регулювання.

Ключові слова: сільські території, демографічний розвиток, потенціал, державне регулювання.

Gogol T. V. Демографический потенциал сельских территорий в контексте общественно-трансформационных процессов.

В статье раскрыто определение современных тенденций и приоритетных направлений государственного регулирования демографического развития сельских поселений Украины в контексте общественно-трансформационных процессов. Определена необходимость системного рассмотрения оценки влияния основных факторов на демографический потенциал в сельских поселениях и формирования государственной политики, механизмов и инструментов ее регулирования.

Ключевые слова: сельские территории, демографическое развитие, потенциал, государственное регулирование.

Gogol T. V. Demographic potential of rural areas in the context of socio-transformational processes.

The article deals with the definition of modern trends and priority directions of state regulation of demographic development of rural settlements of Ukraine in the context of social transformation processes. The necessity for systematic consideration of the impact of the main factors on the demographic potential in rural settlements and the formation of state policy, mechanisms and instruments for its regulation are determined.

Keywords: rural areas, demographic development, potential, government regulation.

Постановка проблеми. Загальний соціально-економічний занепад села найбільше проявився у динаміці та структурі демографічних процесів. У контексті орієнтури економічного та соціального розвитку, заснованого на європейських цінностях, важливим завданням для органів державного управління та соціальних інститутів країни стало обґрунтування механізмів здійснення успішних трансформаційних перетворень у сфері сільського розселення, орієнтованих на збереження соціально-демографічного потенціалу. Це зумовлює необхідність коригування методології державного регулювання, спрямованого на забезпечення демографічного розвитку.

Аналізуючи демографічний потенціал сільських територій у контексті суспільно-трансформаційних процесів, необхідно наголосити на тому, що чисельність населення, особливо тієї його частини, яка зайнята у виробничому процесі, є вирішальним фактором соціально-економічного розвитку країни, тому демографічні проблеми повинні підлягати належному теоретичному осмисленню, постійному макрорівневому моніторингу та вирішуватися на рівні стратегічних державних пріоритетів. Чітке розуміння соціально-демографічних характеристик населення, проблем і перспектив їх розвитку є вкрай важливим для прогнозування і планування ефективної соціальної політики держави. Збереження чисельності населення і підвищення його якісних характеристик може виступати для

держави одним із стратегічних напрямків. У такому випадку мінімізація соціальних ризиків, якими виступають фактори формування демографічних втрат, визнаються складовою політики забезпечення національних інтересів. За таких умов позитивна соціально-демографічна структура населення дає можливість забезпечити захищеність основних сфер національної безпеки і, відповідно, – забезпечувати їх сталий розвиток [6, с. 219].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціально-демографічний аспект розглянуто у працях Е. М. Лібанової, В. Г. Саріогло, О. В. Макарової, Т. А. Заяць, Г. О. Краєвської та інших фахівців. Нині стає очевидною потреба в системному розгляді оцінки впливу основних факторів на демографічний потенціал у сільських поселеннях та формування державної політики, механізмів та інструментів її регулювання.

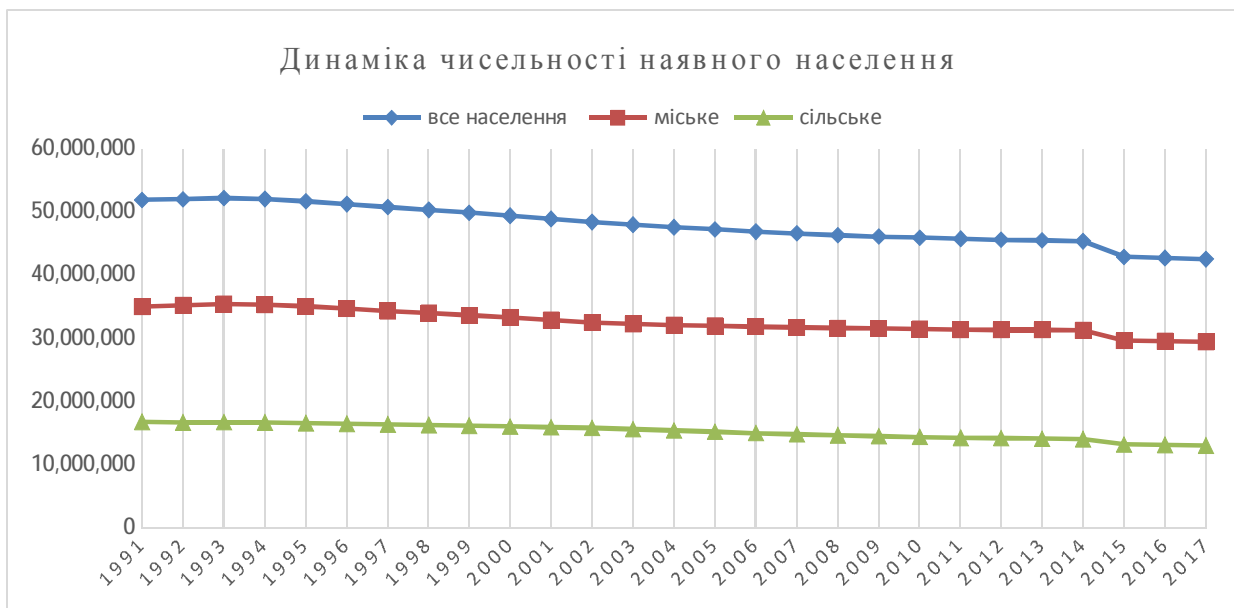
Варто відмітити, що у різний час здійснено ряд спроб щодо опрацювання організаційно-економічних програм відродження та розвитку сільських територій, проте їх основні положення, як і положення низки законодавчих та нормативних актів здебільшого залишилися нереалізованими.

Метою статті є визначення сучасних тенденцій і пріоритетних напрямів державного регулювання демографічного розвитку сільських поселень України в контексті суспільно-трансформаційних процесів.

Виклад основного матеріалу. Соціально-демографічні ризики за природою інерційні, а тому є найбільш стратегічно небезпечними, оскільки незворотно деформують структуру суспільства. Розглянемо деякі показники щодо існування українського села за останні роки.

За роки незалежності українське село втратило близько **3,8** млн. своїх жителів, що становило майже половину загального скорочення населення країни. Динаміка зміни кількості населення не була сталою. На початку **1990-х** рр. загальна чисельність українців спочатку зростала і на **1993** р. становила **52,2** млн. чоловік (з них **16,8** млн. проживало у селах). Але потім кількісні показники почали стрімко зменшуватися. І якщо за період з **1993** р. по **1994** р. чисельність сільського населення скоротилася на **59,4** тис. осіб, то з **1994-го** по **2000-й** рр. – вже на **100** тис. чоловік щорічно. При цьому частка сільських жителів у структурі населення країни не змінювалася і до початку XXI ст. залишалася на рівні третини – **32,3** %.

Необхідно відзначити, що в попередньому столітті найбільша чисельність сільського населення України склалася саме до кінця **1991** року – на період проголошення України незалежною і суверенною державою – **16859,2** тис. осіб. Однак, в результаті відомих історичних подій і сформованих негативних демографічних чинників, що мали місце в **90-х** роках минулого століття, стався безпрецедентний спад загальної чисельності населення в сільській місцевості, до **13102,2** тис. до **2017** р. [7].

Аналізуючи зміни у кількості населення, бачимо, що протягом тривалого періоду часу характерне різке зменшення сільського населення. Найбільш чисельною у зазначений період була міграція населення за напрямком село – місто: виїзд із сільської місцевості найбільш активного у віковому цензі (17–60 років) населення до міст з метою реалізувати свої прагнення у пошуках роботи, здобуття освіти, підвищення фахової кваліфікації.

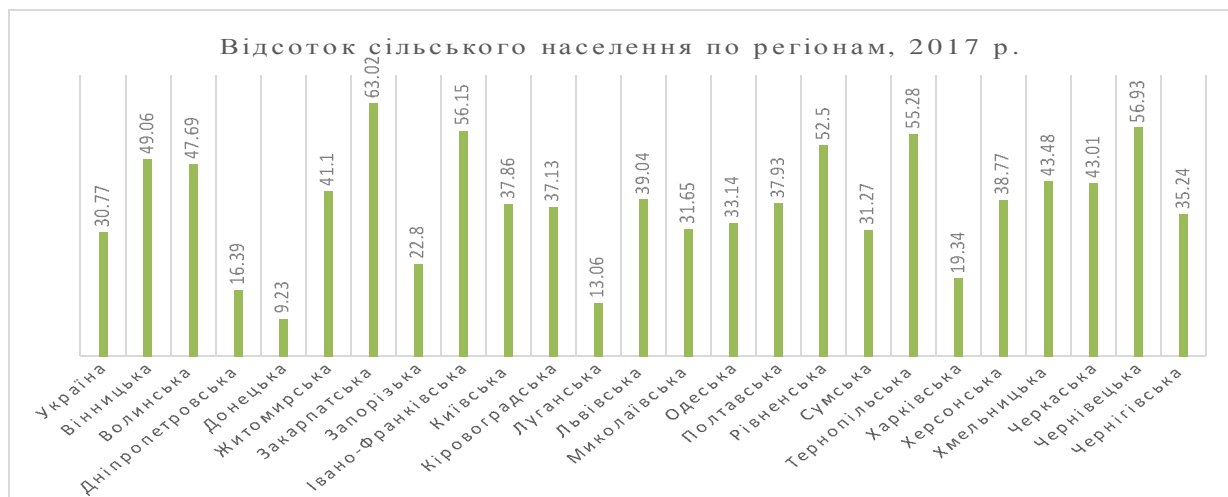
Якщо на початку століття в Україні переважало сільське населення – близько 82 %, то сьогодні майже 68 % її населення мешкає в міській місцевості. За останні понад 25 років сільське населення України зменшилося на 3,7 млн. осіб, а з мапи України щотижня зникає одне село. Міграції із села до міста все більше втрачають ознаки сезонних або м'ягких, а набувають характеру незворотних стаціонарних переміщень.

За підрахунками соціологів, в Україні не працює понад половина сільських жителів. Якщо в 1991 р. тут проживало 16,8 млн жителів, то у 2017 р. – лише 13,1 млн. Станом на 1 січня 2017 р. чисельність наявного населення України становила 42 584,5 тис. осіб, із них у сільській місцевості – 13 102,2 тис., або 30,8 % від загальної чисельності. Рівень урбанізації за 25 років змінювався незначно, при цьому співвідношення міського і сільського населення на початок 1992 р. було вищим на 1,69 % порівняно з даними станом на початок 2017 р. Слід відзначити, що у 90-ті роки минулого століття процес скорочення чисельності сільського населення почався раніше і відбувався інтенсивніше, ніж чисельність міського населення. Так, за період з 1991–2017 рр. чисельність міського населення скоротилася на 5602,9 тис. осіб або на 16 %. Чисельність сільського населення, що швидкою реакцією на зміну соціально-економічної ситуації, почала знижуватися тільки в 1992 році і процес цей триває. За цей період чисельність сільського населення скоротилася на 22,3 % або на 3756,9 тис. осіб.

Однак, як відомо, між регіонами існує диференціація рівнів народжуваності і смертності, характеру міграційних процесів і в цілому демографічних процесів, обумовлена специфікою соціально-економічного розвитку регіонів, природньо-географічними відмінностями, етнічними особливостями тощо. У свою чергу, розглядаючи ситуацію в регіональному зображенні, ми можемо спостерігати три області, де було чітко зменшення чисельності населення в сільській місцевості, а саме, Вінницька (природне скорочення 7862 осіб), Київська (7149 осіб) і Чернігівська області (6874 осіб) [7].

Стійке зростання чисельності населення демонструють протягом періоду незалежності країни лише місто Київ, що пояснюється збільшенням радіусу м'ягких трудових міграцій до столиці. Отже, Київ відіграє роль специфічного соціально-економічного ядра, який притягує до себе робочу силу з решти менш розвинених регіонів України.

Динаміка розселення населення у різних областях складалася історично, західний регіон традиційно вважається сільськогосподарським, тому лише у п'яти регіонах у 2017 р. чисельність сільського населення більша, ніж міського – це Закарпатська (питома вага сільського населення становила 63 %), Івано-Франківська (56,2 %), Рівненська (52,5 %), Тернопільська (55,3 %) та Чернівецька (56,9 %) області.

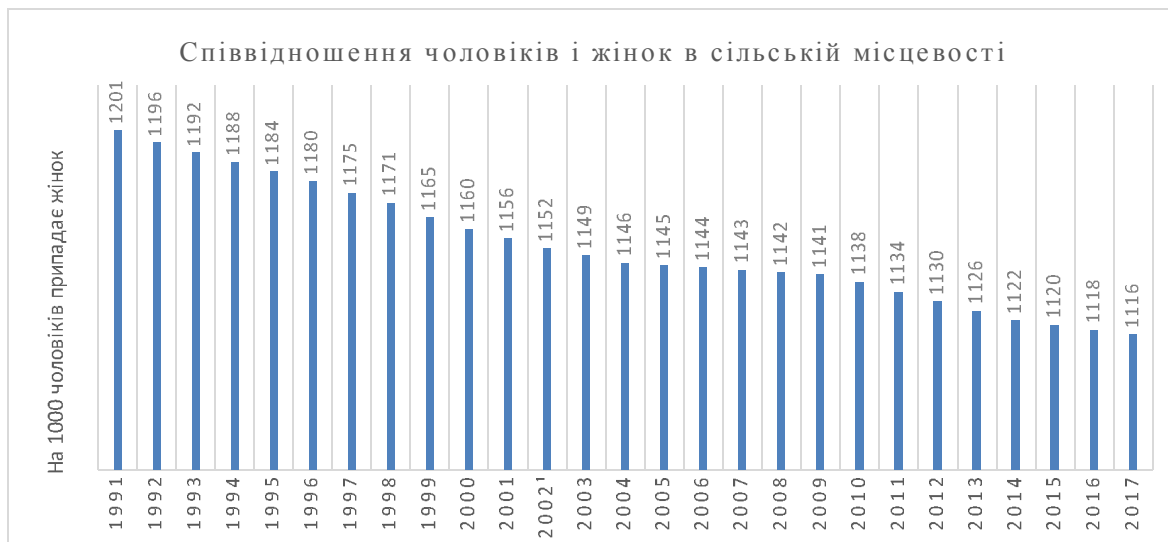

Упродовж 2016 р. чисельність сільського населення зменшилася на 90,7 тис. осіб, приріст його спостерігався лише в двох регіонах: Закарпатській і Рівненській областях (відповідно на 755 та 401 осіб). Зменшення чисельності населення відбулося в основному за рахунок природного скорочення, тобто перевищення числа померлих над народженими.

Міжнародна демографічна статистика приділяє найпильнішу увагу оцінці вікового складу населення, так як незалежно від рівня дослідження (глобальний, регіональний і міжнародний) віковий розподіл жителів тісно стикається з проблемами ринку праці, кон'юнктурою споживання і цілим рядом інших життєво важливих питань.

Населення України у 1991–2017 рр. характеризується гендерної диспропорцією. Станом на 1 січня 2017 р. у країні було 46,32 % чоловіків і 53,68 % жінок, або на 1000 чоловіків припадає 1159 жінок. Ступінь диспропорційності статевої структури населення (53,68–46,32=7,36) за встановленою експертами шкалою характеризується як сильна (вище 3 %). Співвідношення чоловіків і жінок в Україні протягом досліджуваного періоду залишається відносно стабільною величиною. Чисельність жінок, що припадають на 1000 чоловіків коливалася в діапазоні від 1157–1170.

У сільській місцевості переважають жінки зі значно меншою різницею, станом на початок 2017 р. в селах перевага жінок над чоловіками становить 11,16 % або на 1000 чоловіків припадає 1116 жінок.

Співвідношення чоловіків і жінок неоднакове в різних вікових групах. Практика обліку народжуваності свідчить, що на кожні 100 дівчат народжується 106–107 хлопчиків. На 1 січня 2017 р. чисельне перевищення жінок над чоловіками в складі населення простежується у віці 35–39 років і далі з віком поступово збільшується. При цьому слід зазначити, що лише рік тому чисельне перевищення жінок над чоловіками зазначалося у віці 50–54 р. У віці 60–64 роки чисельність жінок в 1,4 рази більше, ніж чоловіків, а вже у віці 80 років і старше – в 2,6 рази (Табл. 1).

Таблиця 1

Гендерна структура сільського населення окремих вікових груп (жінок на 1000 чоловіків, на 1 січня)

Вікові групи	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Все населення	1134	1130	1126	1122	1 120	1 118	1159
0–4	947	944	943	944	947	943	939
5–9	945	947	951	949	946	947	940

10–14	956	955	951	948	946	945	945
15–19	924	922	924	926	930	929	949
20–24	915	921	923	928	934	944	944
20–29	942	927	900	885	892	898	957
30–34	938	933	950	959	944	932	974
35–39	981	984	978	970	956	944	1010
40–44	962	966	976	987	993	999	1055
45–49	993	992	990	987	983	987	1093
50–54	1047	1042	1038	1039	1 036	1 034	1176
55–59	1155	1148	1139	1130	1 118	1 114	1264
60–64	1330	1304	1290	1282	1 270	1 263	1412
65–69	1695	1678	1634	1581	1 525	1 499	1573
70–74	1875	1901	1943	1963	1 976	1 986	1908
75–79	2146	2140	2112	2145	2 204	2 251	2212
80 і старше	3174	3097	3062	3043	3 017	2 958	2647

* Джерело: <http://www.ukrstat.gov.ua/>, розрахунки автора

Під старінням населення, або демографічним старінням, розуміють збільшення частки літніх і старих людей в структурі населення. Старіння населення є результатом тривалих демографічних змін, зрушень в характері відтворення населення, в народжуваності і смертності і їх співвідношенні, а також, частково, міграції.

В якості критерію для оцінки демографічного старіння використовують частку в населенні осіб старше певного віку. Якщо в якості критерію використовується вік **60** років, то застосовується шкала Ж. Боже-Гарньє – Е. Россет. У структурі вікового складу сільського населення найбільшу питому вагу займало населення віком від **15** до **49** р. (**49,2** %), **60** р. і старші – **23,1** %, а від народження і до **14** років – **16,8** %, відповідно населення в сільській місцевості класифікується як дуже високий рівень демографічної старості (більше **18** %).

Якщо в якості критерію використовується вік **65** років, то застосовується шкала демографічного старіння ООН. Відповідно до неї, населення з часткою осіб у віці **65** років і старше, якщо вона дорівнює **7%** і більше, вважається старим. Слід відзначити, що населення в сільській місцевості вважається старим, його частка вже досягла на початок **2017** р. – до **17,4** %.

Представлена діаграма свідчить про ряд особливостей вікової структури сільського населення. Відзначаються «провали» в результаті падіння народжуваності в 90-х рр., а також «опуклості» – зростання народжуваності в 1980-х рр. Сформовані демографічні хвилі будуть впливати на динаміку чисельності населення і показники природного руху протягом найближчого десятиліття.

Народжуваність є основними демографічними процесом і робить вирішальний вплив на зміну відтворення населення. У 2017 р. в сільській місцевості народилося 138,3 тис. осіб (10,8 особи на 1000 осіб наявного населення), а померло 229 тис. осіб (17,6 особи на 1000 осіб наявного населення). На 100 померлих у 2017 р. припадало лише 60 народжених дітей (для порівняння у 2014 р. – 67 дітей, у 2012 р. – 71 дитина, у 2010 р. – 64 дитини), тобто кризові явища посилюються.

Критичний стан народжуваності в сільській місцевості спостерігався у 2001 р. – на тисячу жителів припадало 8,7 народжених, хоча в 1991 р. цей показник становив 12,6, тобто коефіцієнт народжуваності за цей період знизився на 31 %. Починаючи з 2002 р. спостерігається поступове збільшення даного показника до 11,9 осіб у 2010 р., до 12,6 осіб у 2012 р., проте наступними роками коефіцієнт народжуваності змінює тенденцію на зменшення, і досягає у 2016 р. 10,8 осіб. Відповідно, природній приріст сільського населення протягом досліджуваного періоду має від’ємне значення (у 1991 р. – -4,6; у 2000 р. – -9,6; у 2010 р. – -6,7; у 2012 – -6,8) [7].

Важливим індикатором, який використовується при аналізі природного приросту населення є сумарний коефіцієнт народжуваності. Граничне значення сумарного коефіцієнта народжуваності (СКН), що відповідає рівню простого відтворення населення становить 2,1. Сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні становив 1,4661 дитини на 1 жінку репродуктивного віку, в тому числі в сільській місцевості 1,642 дитини. Сумарний коефіцієнт народжуваності показує, скільки в середньому дітей народила б одна жінка упродовж усього репродуктивного періоду (15–49 років) при збереженні в кожному віці рівня народжуваності того року, для якого обчислені вікові коефіцієнти. При такій інтенсивності народжуваності не відбувається навіть просте відтворення населення.

В умовах різкого зниження народжуваності в українському селі періоду незалежності почав прогресувати такий показник природного відтворення як смертність населення. Динаміка рівня смертності була наступною. У 1990-х рр. він увесь час зростав і досягнув свого піку в 1995 р., коли померло 316 200 селян. Однак згодом цей сумний показник поволі знизився: у 2001 р. було зафіксовано смерть 305, 5 тис. осіб, у 2006 році – 253,6 тис. [9, с. 336].

У зв’язку зі зниженням рівня народжуваності за останні 25 років в сільській місцевості, природний приріст за весь аналізований період мав від’ємне значення, кількість народжених була меншою від кількості померлих. Екстремальні значення коефіцієнта природного

скорочення зафіксовані в 2003–2005 рр., відповідно в рік -10,5% та -11,1%. Починаючи з 2006 р. коефіцієнт природнього скорочення почав дещо збільшуватися, найкращий результат становив -5,1% у 2012 р., тобто було досягнуто рівня 1992 р. Розподіл регіонів за коефіцієнтом природнього приросту досить неоднорідний. Причому, за 2016 р. у порівнянні з попереднім роком, показали зростання за даним показником лише дві області: Закарпатська та Рівненська, рівень природнього приросту становить 755 та 401 особа відповідно.

З часу незалежності України ми спостерігали все більш швидкі процеси депопуляції. Як наслідок, в даний час переважна більшість регіонів країни характеризується несприятливою демографічною ситуацією та зменшенням чисельності населення, що значною мірою є наслідком несприятливих тенденцій народжуваності та смертності.

До скорочення чисельності сільського населення додається також міграційний рух: внутрішньо-, міжрегіональний та міждержавний, який є досить точним індикатором економічного і соціального становища в країні. Встановлено, що домінуючу роль у формуванні людських ресурсів відіграє міграція, яка в останні роки інтенсивно розвивається і розглядається нами як основна причина соціального занепаду селянства, головна руйнівна сила демографічної основи його соціального відродження

При дослідженні соціально-демографічних проблем українського села багато економістів зосереджуються не тільки на кількісних змінах показників демографічного розвитку, але й чинники, що їх формують. Так, дослідження кореляції між середньорічною чисельністю працівників у сільському господарстві та показниками обсягів міграційних потоків (у коефіцієнтах прибуття та вибуття) різного напрямку та рівня на початку нинішнього століття підтвердили посилення зв'язку між скороченням зайнятих в галузі та процесами вибуття з села, зокрема у міжрегіональних та внутрішньорегіональних потоках. Майже повний функціональний зв'язок спостерігається між коефіцієнтами прибуття в сільську місцевість і зайнятстю на селі [8, с. 179].

Трудова структура населення визначається за ознакою працездатності. Виділяються три вікові групи: молодша працездатного віку (0–15 років), працездатний вік (16–59 років), старше працездатного віку (60 років і старше). На підставі співвідношення чисельності перерахованих груп розраховується коефіцієнт демографічного навантаження – індикатор демографічного потенціалу будь-якої економіки, що показує навантаження на суспільство непродуктивним населенням [7].

Станом на 1 січня 2017 р. коефіцієнт демографічного (трудового) навантаження пенсіонерами та дітьми (КТН) склав 632 особи (на 1000 осіб у працездатному віці припадало 632 утриманців за віком). Окремо коефіцієнт дитячої навантаження (КДН) склав 265 осіб, пенсійного навантаження (КПН) – 367 осіб.

Крім кількісних показників, погіршилися і якісні параметри демографічної безпеки в Україні. З 1991 р. в структурі КТН, навантаження дітьми постійно зменшувався і становить в середньому 42% від загальної демографічного навантаження на населення. Мінімальне значення КДН, рівне 237 на 1000 осіб працездатного віку, зазначалося в 2008 році. Закономірно, що на цей рік припадає максимум частки населення працездатного віку в загальній трудовій структурі населення (57%). У цей період досягнення позитивних результатів стало можливим внаслідок впливу наступних факторів: вступу в працездатний вік покоління народжених в 80- роки, зниження народжуваності в 90-і роки, проведених реформ пенсійної системи.

Регіональні відмінності КТН по регіонах досить значні. Максимальні значення КДН спостерігалися в Кіровоградській (669), Житомирській, Хмельницькій (661) та Вінницькій областях (662 особи), тобто там, де рівень народжуваності в останні роки був максимальним. Мінімальні значення КТН відзначені (на початок 2017 р.) в м. Києві (592), Львівській (599), Харківській області (600), Івано-Франківській (603). Значення коефіцієнту пенсійного навантаження (КПН) найвище в Донецькій та Луганській областях (435), найнижче – в Закарпатській області (271), тобто він є індикатором демографічного потенціалу будь-якої економіки, що показує навантаження на суспільство непродуктивним населенням.

Ще одним фактором, що погіршує таку несприятливу демографічну ситуацію в регіонах, є велика еміграція, яка переважною більшістю випадків залишається непоміченою

офіційною статистикою. Не дивно, що демографічні прогнози для сільських регіонів є песимістичними.

Першочерговими завданнями дослідження зовнішніх міграцій є оцінка їх масштабів та виявлення основних напрямів за країнами призначення. Згідно з дослідженнями статистичних даних та останніх тенденцій української міграції до країн ЄС, проведених ГО «Європа без бар'єрів», на початок 2016 р. у країнах ЄС на законних засадах проживали 1 млн 27 тис. українських громадян (йдеться про всіх офіційно зареєстрованих мігрантів, оскільки відповідні дані не дають змогу оцінити сільських і міських мешканців), що становить 137 % рівня 2011 р. Найбільш масові потоки міграції мешканців України, які мали дозволи на проживання, згідно з даними згаданого обстеження, були спрямовані до Польщі (32,75 %), Італії (23,23 %), Чехії (11,09 %), Німеччини (11,03 %) та Іспанії (8,21 %), в цілому на ці країни припадає 86,3 % загального потоку українських мігрантів в країни ЄС. Чисельність офіційно виданих українцям дозволів на проживання в Польщі зросла в 4,4 рази, порівняно з 2011 р., в Болгарії – в 5,2 р., в Литві – в 2,2 р., Мальті – в 2,9 р. Помітне зменшення кількості виданих дозволів спостерігається у Ірландії, на Кіпрі, Угорщині, Португалії, Великобританії.

Активні міграційні процеси підвищують демографічну залежність від міграційного чинника. В умовах нестабільної ситуації та поглиблення розривів за рівнем добробуту між різними країнами зростає кількість осіб з особливим правовим статусом – біженців, шукачів притулку, внутрішньо переміщених осіб. Якщо з 2008 р. по 2013 р. в ЄС за рік реєстрували близько однієї тисячі заяв на пошук притулку від українців, то у 2014 р., після початку конфлікту, кількість шукачів притулку збільшилася в 13 разів, у 2015 р. в ЄС було зареєстровано 22040 українських заявок що складало 1,6% від сумарної кількості шукачів притулку в ЄС у 2015 р. Причинами українських шукачів притулку у країнах ЄС, згідно дослідження на основі періодичного опитування громадян України, які претендують на міжнародний захист, є намагання легалізувати своє перебування у країнах-членах ЄС з метою одержання більш високого рівня доходів ніж в Україні, об'єднання із сім'єю або лікування. Відповідно до проведеного дослідження, польські управління у справах іноземців визначили п'ять профілів українських заявників на пошук притулку: профіль жителів Східної України, профіль «майдану» або політичний профіль, профіль жителів Криму, військовозобов'язані, які не бажають служити в армії та брати участь у бойових діях, профіль економічних мігрантів [5, с. 17–19].

Згідно з результатами обстеження, проведеного Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України, до 2007 р. географія сільського заробітчанства подібна до траєкторій міграційних переїздів інших учасників цього процесу. Найбільш масштабні трудові потоки сільської молоді спрямовані до таких зарубіжних країн, як Російська Федерація, Польща, Чеська республіка. Менш привабливими для молодих мігрантів із сільської місцевості є Словаччина, Угорщина та Румунія. Підвищений рівень участі у трудових міграціях характерний для осіб, які мають освіту середніх градацій – професійно-технічну і повну середню. Роботодавці за інших рівних умов віддають перевагу саме особам з вищою освітою, причому це стосується і тих видів діяльності, які за всіма об'єктивними ознаками не потребують від виконавців високої освітньої підготовки) [8, с. 189].

Щорічно втрачається якість людського потенціалу, оскільки контингентами емігрантів є переважно особи молодого та середнього працездатного віку із високим освітнім рівнем. Таким чином, міграційний рух населення із сільської місцевості слід вважати основним фактором абсолютного і відносного скорочення сільського населення та погіршення демографічної основи формування трудових ресурсів.

Проведений ретроспективний аналіз демографічного розвитку, зокрема в сільській місцевості, виявив ряд проблем, що загрожують демографічній стабільності українського суспільства. До них можна віднести наступні:

- зменшення рівня народжуваності населення внаслідок зниження частки репродуктивного населення;
- зниження потенціалу сільських жителів як одного з основних резервів підвищення народжуваності;

- тенденція старіння народжуваності, нестабільність сімейних відносин, зниження кількості шлюбів;
- зростання демографічного навантаження населення;
- поглиблюється процес старіння населення;
- виражена регіональна диференціація демографічних процесів;
- статеві диспропорції населення;
- активні міграційні процеси населення.

Роль держави щодо забезпечення розвитку сільських територій у сучасному світі не обмежується лише регуляторними функціями стимулювання економічного зростання, раціонального використання трудового потенціалу, забезпечення прогресивних зрушень у галузевій і територіальній системах. Головною метою державного управління територіальним розвитком стає забезпечення економічної та соціальної стабільності, правовий перерозподіл доходів громадян, гармонізація майнових відносин, зміцнення існуючого ладу, демократизація управління, інтеграція держави в європейські та євроатлантичні структури тощо. Як зазначає доктор політичних наук, професор В. А. Гошовська, потрібно пам'ятати, що держава – це монополіст соціального регулювання і на ній вся соціальна відповідальність. Саме тому держава через систему органів публічної влади, механізми державного регулювання, законодавство соціально-трудова відносин та закріплені соціальні стандарти повинна здійснювати свої основні функції. Серед багатьох латентних соціальних проектів в Україні немає жодного, де б на основі аналізу соціально-економічної диференціації українського суспільства та реакції на неї влади, на основі громадської думки розроблялися пропозиції, які здатні надати публічній політиці в цій царині системний характер [2, с. 6–7].

Отже, держава повинна вживати заходи щодо запобігання відтоку робочої сили за кордон, збереження національного трудового потенціалу, та взяти на себе зобов'язання забезпечення розвитку сільського господарства, реформування аграрної сфери економіки, розвитку сільських територій. Важливо вжити заходів щодо зменшення впливу населення, закріплення молоді на селі. Все це потребує, в першу чергу, визначення шляхів оптимізації державного регулювання демографічних процесів в країні.

Водночас виникло чимало нових проблем сільських територій, до яких можна віднести проблеми, пов'язані з безробіттям, спектром соціальних негараздів, властивих сучасному стану розвитку українського села; проблеми методичного й організаційного характеру, пов'язані, насамперед, із відсутністю достовірної інформації про різні аспекти функціонування сільської місцевості за умови трансформації соціально-економічної системи України та недосконалістю методик вивчення цих проблем тощо. Тому нині існує гостра потреба у дослідженні рівня соціального розвитку сільських територій України та його демографічного потенціалу, розробці дослідницьких технологій комплексного аналізу стану сільських територій.

Демографічна компонента розвитку людського потенціалу в сільській місцевості переживає несприятливий період «демографічної ями», який буде супроводжуватися зниженням рівня народжуваності, і стає новим викликом соціальній інфраструктурі. Для прийняття виважених, своєчасних та ефективних управлінських рішень необхідно володіти точною та достовірною інформацією щодо розвитку суспільних явищ, з метою визначення шляхів оптимізації демографічних процесів на сільських територіях.

Серед глобальних проблем людства, які потребують врахування при складанні стратегії розвитку як країни, так і її регіонів слід звернути особливу увагу на такі, що лежать у соціальній площині. До них, зокрема, належать проблеми забезпечення демографічної безпеки, що характеризуються від'ємним сальдо природного приросту населення та високою дитячою смертністю у порівнянні з розвиненими країнами світу, а також проблеми депопуляції населення, що характеризуються низькою народжуваністю та високою смертністю, високим ступенем демографічного навантаження непрацездатного населення на працездатне.

Концептуальною ідеєю побудови системи показників оцінки рівня демографічної безпеки є поєднання дослідження основних демографічних процесів (природного і

механічного відтворення населення), структурної характеристики населення, а також якісних параметрів, з яких окремо виділити здоров'я населення та поширення соціально небезпечних захворювань. Розроблена система індикаторів демографічної безпеки важлива як дієвий інструмент попередження критичних ситуацій і досягнення цілей безпечного розвитку [11, автор, с. 15].

Говорячи про демографічну безпеку, слід погодитися з думкою Цвігун І.А., що індикатори демографічних загроз є функціональними характеристиками окремих сторін процесу демографічного відтворення і формування демографічних структур. Але їх практичне значення значно зростає при наявності граничних, так званих порогових значень. Виходячи з відтворювального підходу, автор пропонує визначати два рівня критеріїв для оцінки: порогові значення та цільові орієнтири індикаторів. При цьому цільові орієнтири це величини, значення яких свідчать про сприятливі умови для відтворення та формування демографічної безпеки. Перевагою запропонованого підходу є те, що цільові орієнтири можуть використовуватися в розробці стратегії розвитку країни, а запропоновані порогові значення характеризують гранично-критичне значення показників, нижче якого настає стан демографічної кризи [11, с. 17–18].

Основним механізмом демографічного розвитку виступає розроблення й реалізація цільових програм для розв'язання окремих проблем щодо народжуваності, смертності, міграції. Цільові програми можна розглядати як складний продукт. Вони включають комплекс економічних, нормативно-правових, психологічних заходів, і тому віднесення до певних методів і виділення окремих механізмів у наведеній схемі нам здається недоцільним. Під впливом особливостей демографічного розвитку, соціально-економічної стратегії розвитку країни формується концепція державного регулювання демографічного розвитку. Концепція охоплює основні цілі та принципи регуляторного впливу. На основі концепції розробляються відповідна стратегія та програма її реалізації, що включає основні напрями регулювання демографічних процесів, цільові показники демографічного розвитку, сукупність заходів щодо досягнення поставлених цілей, джерела фінансування цих заходів, а також принципи державного регулювання демографічних процесів. Такі принципи уточнюються і коригуються залежно від тенденцій демографічного розвитку та можливостей держави, які виявляються передусім в обсязі фінансування для досягнення поставлених цілей демографічного розвитку країни [4, с. 155–157].

Досвід зарубіжних країн потрібно залучати до реформування управлінської системи нашої держави, адже країни Заходу відреагували на необхідність пошуку оптимальних моделей державного управління раніше, коли суспільні зрушення спонукали до трансформації систем державного управління. Як свідчить досвід багатьох зарубіжних країн-членів Євросоюзу, кожна країна має власний набір інструментів у сфері державного регулювання демографічних процесів, відповідно до визначених цілей та пріоритетів демографічного розвитку. У Франції діє гібридна модель соціальної політики, в якій поєднані ознаки консервативного і соціал-демократичного типів держави добробуту, що зумовлює високий рівень зайнятості серед жінок із дітьми при збереженні тенденції збільшення фертильності, що позитивно впливає на демографічний розвиток. Швеція є класичним представником соціал-демократичної моделі держави, де переважає модель двох годувальників, що сприяє високій зайнятості серед жінок, проте політика підтримки сім'ї поєднана з гендерною політикою та фундаментальною є політика охорони репродуктивного здоров'я. У деяких країнах ЄС спостерігається прямий зв'язок між розміром соціальних допомог і підтримкою сім'ї, у Швеції головними отримувачами допомог є діти та їхній добробут.

Неоліберальна модель держави добробуту, як у випадку Великої Британії, характеризується моделлю одного годувальника, фінансовою стабільністю сім'ї та надання підтримки базового рівня добробуту дітей. Тому лише комбінація різних видів політик та заходів, спрямованих на досягнення кінцевої мети, може сприяти уповільненню процесу зниження фертильності, сприяючи розвитку інституту сім'ї як основного джерела відтворення населення для досягнення мети демографічного розвитку [1, с. 78].

Висновки. Соціально-демографічні процеси на селі мають свої специфічні особливості, що зумовлені низкою причин. Починаючи з 1991 р. основним фактором невинного зменшення чисельності сільського населення є депопуляція. Вона стала фундаментальним чинником прискорення старіння населення, яке є найістотношою рисою довготривалих змін у його статеві-віковому складі. Навантаження населення працездатного віку як особами допрацездатного віку, так і післяпрацездатного віку в селах є істотно вищим, ніж в містах, та від нормативних показників. Характерною рисою міграційної ситуації в сільській місцевості є постійне переважання вибуття населення над прибуттям. Наслідком багаторічного відтоку молоді стали скорочення його демографічного та трудового потенціалів по причині втрати найбільш продуктивного у демографічному та економічному відношенні населення.

Основним механізмом демографічного розвитку виступає розроблення й реалізація цільових програм для розв'язання окремих проблем. Потребують врахування при складанні стратегії розвитку як країни, так і її регіонів оцінка стану демографічної безпеки, система показників, яка полягає в розробці не лише порогових значень, що є початком негативних деструктивних змін в демографічній системі, але і цільових орієнтирів, які є стратегічними цілями окремих складових демографічної безпеки. Для пошуку оптимальних моделей доцільно враховувати досвід зарубіжних країн та розробляти власний набір інструментів у сфері державного регулювання демографічних процесів відповідно до визначених цілей та пріоритетів демографічного розвитку. Концептуальний підхід, що передбачає виокремлення напряму державного регулювання сфери розвитку сільської місцевості дасть змогу спрямувати ресурси на розв'язання соціально-демографічних проблем села.

Список використаних джерел:

1. Афанасьєва Ю. Державне регулювання демографічних процесів у країнах Європейського Союзу: інструменти підтримки сім'ї. *Державне управління та місцеве самоврядування: збірник наукових праць*. 2015. Вип. 1 (24). С. 70–78.
2. Гошовська В.А. Соціальна реальність у контексті розбудови демократичного суспільства : [навч. посіб.]. К. : Вид-во НАДУ, 2008. 292 с.
3. Демографічний паспорт території. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile1_c_files/pasport1.htm?73
4. Долінченко О.М. Методичні підходи до формування основних принципів державного регулювання демографічного розвитку. *Теорія та практика державного управління*. 2016. № 4(55). С. 152–157.
5. Кульчицька К. Міграційна безпекова карта України 2016. К. : ГО «Європа без бар'єрів», 2016. 26 с.
6. Надрага В.І. Соціальні ризики в трудовій сфері : дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.07. Київ, 2016. 472 с.
7. Населення України за 2016 рік: демографічний щорічник / Відпов. за вип. М.Б. Тімоніна. К. : Держслужба статистики України, 2017. С. 15.
8. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села / [Е.М. Лібанова, І.О. Курило, О.В. Макарова та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової. К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. 468 с.
9. Статистичний щорічник України за 2011 рік: стат. зб. / під. ред. О.Г. Осауленка. К. : Август Трейд, 2012. 559 с.
10. Трансформація сільського розселення в Україні: кол. моногр. / за ред. Т.А. Заяць; Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Київ, 2017. 298 с.
11. Цвігун І.А. Формування демографічної безпеки України: автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.07. Хмельницький, 2016. 40 с.

** Гоголь Тетяна Василівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту, публічного управління та адміністрування Подільського державного аграрно-технічного університету.*

Стаття надійшла до редакції 25 вересня 2018 р.